

CREȘTINISM ȘI PĂGÂNISM LA EST DE CARPAȚI ÎN A DOUA JUMĂTATE A MILENTULUI I D. HR.

DAN GH. TEODOR

Investigațiile arheologice întreprinse pe scară largă în regiunile carpato-nistriene, ca de altfel pe întreg teritoriul carpato-dunăreano-pontic, au reușit, după cum se știe, grație unor elaborate și judicioase orientări, ca și a unor corecte evaluări a priorităților, să scoată la iveală un număr considerabil de vestigii datând din perioada primului mileniu d.Hr., perioadă istorică de o importanță fundamentală pentru înțelegerea deplină a marilor și profundelor transformări socio-economice, etno-lingvistice, culturale și politice, care au avut loc în aceste zone ale sud-estului european și au cauzat și aici destrămarea antichității târzii, apariția evului mediu și, concomitent, evoluția și definitivarea procesului de etnogeneză românească, ca și formarea unora din popoarele vecine spațiului locuit de astăzi de români.

În pofida unor remarcabile realizări în planul arheologiei, pe care regiunile de la răsărit de Carpați și, desigur, cu unele excepții și alte zone ale țării le-au înregistrat în direcția precizării trăsăturilor definitorii ale unor aspecte culturale autohtone sau alogene, necunoscute altă dată, natura, durata și consecințele legăturilor dintre romanicii băștinași și lumea romană târzie și bizantină, contactelor localnicilor cu unele grupuri de migratori, structura internă a comunităților sătești autohtone, evoluția lor în timp și spațiu și altele¹, problemele referitoare la viața spirituală din regiunile menționate au rămas până de curând², din motive obiective, destul de puțin studiate. Fără îndoială, încercări, unele de mare amploare și cu bune rezultate, de a cerceta special asemenea probleme nu au lipsit, dar pentru anumite perioade, numărul restrâns al investigațiilor arheologice, de altfel singurele care pot oferi noi și temeinice informații în această direcție, sunt încă destul de limitate și, în multe cazuri, insuficient de concludente.

Cu toate acestea, trebuie să consemnăm faptul că, în ultimii ani interesul pentru cercetarea unor asemenea fenomene de suprastructură în teritoriile carpato-nistrene a sporit considerabil, determinând elaborarea unor necesare și demult așteptate studii și

1. D.Gh.Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în secolele V-XI e.n.* Iași, 1981; S.Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. III î.e.n. - II e.n.)*, Iași, 1981; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi (Dacii din spațiul est carpatic în secolele II-IV e.n.)*, Iași, 1982.

2. D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.

sinteze privind originea și trăsăturile creștinismului daco-roman, în general, începutul, căile și epoca difuzării lui în regiunile menționate, rolul său deosebit în procesul de romanizare al dacilor liberi, de continuitate a elementelor etno-lingvistice și culturale autohtone și de menținere a romanității constituită aici în prima jumătate a mileniului I d. Hr. În acest sens, s-a arătat că, cel puțin pentru unele din regiunile vechii Dacii, cum sunt cele dintre Carpați și Nistru, care nu au fost, cu excepția părților de sud, integrate în posesiunile romane, pătrunderea și răspândirea creștinismului a avut, mai mult decât în alte regiuni o importanță cu totul deosebită, deoarece noua religie ca produs direct și specific al civilizației romane a fost, neîndoielnic, unul din factorii fundamentali ai procesului de romanizare. Prin formele de cult și ritualul specifice, simple și accesibile maselor largi, prin înaltele sale principii de morală, etică și umanism, ca și prin profunzimea ideologiei sale - una din cele mai remarcabile creații ale lumii antice - creștinismul a contribuit esențial și în regiunile de la est de Carpați la implantarea modului de viață roman³.

Fără îndoială, este bine cunoscut faptul că apariția, răspândirea și apoi acceptarea definitivă și generalizată a creștinismului în teritoriile carpato-nistrene, la fel ca în restul spațiului locuit de români, nu sunt consecința directă a unei acțiuni impuse oficial, ca în cazul popoarelor din vecinătatea noastră, creștinate târziu și prin impunere și nici rezultatul unor activități de misionarism organizat pe scară largă, constant și tenace, ci doar urmarea firească a răspândirii aici a noii religii în mod spontan, liber consimțită un atare fenomen de spiritualitate având, incontestabil, un evident caracter popular⁴. Această trăsătură definitorie a creștinismului daco-roman și vechi românesc a fost determinată, nu numai de conținutul său umanitar deosebit, care i-a conferit de altfel o mare forță de atracție și penetrație pretutindeni, ci de faptul, nu lipsit de o profundă semnificație, că acceptarea sa definitivă aici a fost pe deplin posibilă, deoarece el se difuza în sânul unei populații aflată deja, ca urmare a unor multiple contacte, mai demult în așa numitele "granițe invizibile" ale imperiului roman, unde limba și cultura latină fuseseră în bună măsură răspândite și însușite în perioada secolelor I-IV d. Hr.⁵

Ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse pentru cunoașterea perioadei secolelor V-X d. Hr. se poate aprecia că, în comparație cu alte regiuni ale spațiului carpato-dunărean, numărul vestigiilor de factură sau influență creștină, scoase la iveală în zonele carpato-nistrene a crescut simțitor în ultimii ani, asemenea descoperiri fiind atestate uniform în toate formele de relief ale teritoriului menționat.

Desigur, răspândirea noii religii aici s-a făcut treptat, în câteva etape, procesul desfășurându-se de-a lungul mai multor secole nu fără a fi cunoscut în derularea sa perioade de vizibil avânt sau dimpotrivă, de regres, cu atât mai mult cu cât el se petrecea în sfera mentalităților care, îndeobște, sunt mai greu supuse schimbărilor radicale.

În ansamblul desfășurării complexului proces de încreștinare a populației autohtone din regiunile carpato-nistrene, așa cum s-a menționat, trebuie subliniat rolul aparte pe care, permanent în cursul primului mileniu d. Hr. le-au jucat strânsele

3. R. Vulpe, *Romanitate și creștinism - coordonate ale etnogenezei românești*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p.17-22; I. Barnea, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 163-177.

4. D. Gh. Teodor, *op. cit.* p.13.

5. K. Christ, *Romer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit*, în *Saeculum*, 10, 1959, p. 273-288; G. Wirth, *Zur Frage der foederierten Staaten in der spateren romanischen Kaiserzeit*, în *Historia Zeitschrift fur alte Geschichte*, XIV, Wiesbaden, 1967, p.231-251.

legături cu Scitia Minor⁶. În acest sens, este cunoscut faptul că, înainte de oficializarea creștinismului în imperiu, în regiunile de la est de Carpați, ca și în restul țării, noua religie se difuzase sporadic și întâmplător prin elementele creștine din armatele romane, care controlau zonele ei de sud, precum și prin negustorii creștini veniți din diferite orașe de la sud de Dunăre și de pe litoralul de vest și de nord al Mării Negre⁷, la care s-au adăugat ulterior unii prizonieri luați de barbari ca urmare a raidurilor acestora în teritoriile ocupate de romani⁸. În secolele III și IV d. Hr. noua religie s-a putut răspândi și prin numeroșii transfurzi latinofoni creștini veniți din zonele romanizate ale imperiului de la sud de Dunăre. Începând cu al doilea sfert al veacului al IV-lea propagarea creștinismului la est de Carpați și desigur și în restul țării, ca urmare a recunoașterii lui oficiale a luat un avânt mult mai puternic. În perioada care a urmat sunt de semnat numeroasele activități la nordul Dunării ale unor clerici, comunități creștine sau centre religioase bine organizate, ca cele întreprinse de episcopii Teotim și Bretanion, "călugării sciți" sau de episcopiile din orașele Scitiei Minor, care și-au extins autoritatea cel puțin și în zonele de sud ale Moldovei, la care se adaugă activitatea comunităților arienilor sau audienilor, ca și a unor eventuali misionari veniți din imperiu⁹. Asemenea acțiuni au continuat neîntrerupt, în ciuda tulburărilor provocate de pătrunderile unor grupuri de migratori, până cel puțin la începutul secolului al VII-lea¹⁰. Ele au fost reluate pe scară largă către sfârșitul primului mileniu d. Hr., odată cu revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos.

Ca urmare a acestor susținute activități, cercetările arheologice de la est de Carpați înregistrează, așa cum am amintit, un număr destul de mare de vestigii de factură creștină în perioada secolelor V-X d. Hr.

Vestigiiile creștine, reprezentând obiecte de cult sau piese diverse încreștinate în procesul difuzării noii religii nu sunt în general produse de mare valoare artistică, ci obiecte simple accesibile tuturor, indiferent dacă erau produse local sau importate. Desigur, unele erau mai greu de procurat sau chiar mai scumpe, ca de exemplu lingurile de argint pentru împărtășanie descoperite la Botoșani, datând din secolele V-VI d. Hr., *ampulia* de plumb aflată la Iași, datând mai curând din secolele VI-VII, capacul de cădelniță din aceeași vreme, păstrat însă într-un depozit de mai târziu, din secolele X-XI de la Coșna-Floreni-Suceava sau crucile engolpione din argint sau bronz, caracteristice perioadei secolelor X-XI, descoperite la Adjud-Vrancea, Focuri-Iași și Dănești-Vaslui, obiecte care au aparținut probabil unor preoți, călugări sau misionari¹¹.

O mai largă răspândire au avut-o cruciulițele pandantiv lucrate din argint, bronz, plumb, bazalt sau os, ca cele descoperite la Ruginoasa-Iași, Davideni-Neamț, Căndești-Vrancea, Roșcov-Hotin și Hansca-Ialoveni, aparținând secolelor V-VII d. Hr.¹² sau de la Dodești, Murgeni și Giurcani-Vaslui, Suceava-Șipot, Schimăuți-Rezina sau din zona

6. Eug. Zaharia, *Peuce*, 6, 1971, p.203-205; Em Popescu, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p.189-198; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p.28, 51, 53, 55, 58-62.

7. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, *passim*; I. Barnea, *op. cit.*, p.167; Em Popescu, *op.cit.*, p.194-195; D. Gh. Teodor *op. cit.*, p. 52.

8. Em. Popescu, în *Mitr. Ban*, 37, 4, 1987, p.37, nota 8.

9. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 52-58.

10. *Ibidem*, p. 59-60.

11. *Ibidem*, p. 157-175.

12. *Ibidem*, p. 162, 164-166, 168-175.

Cernăuți, caracteristice perioadei secolelor IX-XI d. Hr.¹³ Unele din aceste cruciulițe, ca și unele obiecte cu însemne creștine au fost importate, altele însă au fost produse local, după cum o indică tiparele din gresie sau rocă vulcanică și matrițele din os și lut, provenite probabil din ateliere specializate din cadrul unor așezări sau aparținând chiar unor meșteri bizantini itineranți. Asemenea tipare, datând din secolele VI-VII sunt cunoscute la Botoșana-Suceava, Davideni și Rădeni-Neamț, Soveja-Vrancea și Traian-Bacău¹⁴. Din secolele VII-VIII datează matrițele din os de la Costești-Iași¹⁵, iar din veacurile IX-XI tiparele aflate la Hansca-Ialoveni și Gorodnița-Cernăuți¹⁶. Un atelier pentru confecționat cruciulițe din os de diferite forme și mărimi pare să fi funcționat la Giurcani-Vaslui¹⁷.

Tot în legătură cu răspândirea creștinismului la est de Carpați trebuie puse și unele complexe funerare de inhumatie, cu orientări vest-est și caracteristici specifice, constituite în necropole mai mari sau mai mici sau descoperite izolat. În general, mormintele orientate vest-est cu deviații în funcție de perioada înmormântării, au groapa rectangulară, cu adâncimea cuprinsă între 0,60 m și 2,00 m. Scheletele au brațele pe piept sau de-a lungul corpului, fiind de obicei lipsite de inventar sau având doar foarte puține obiecte vestimentare sau de podoabă.

În general, după cum s-a arătat¹⁸, în a doua jumătate a primului mileniu d. Hr., în comparație cu numărul așezărilor corespunzătoare sau a mormintelor din epoca secolelor II-IV d. Hr., de exemplu, complexele funerare din regiunile de la est de Carpați din perioada secolelor V-XI d. Hr. sunt destul de puțin numeroase. În stadiul actual al cercetărilor raritatea frapantă sau chiar lipsa unor asemenea complexe este încă greu de explicat.

Cu toate acestea, descoperirile cunoscute până acum, deși puține, ne oferă, chiar limitat posibilitatea de a reține câteva elemente definitorii, fie pentru mormintele considerate creștine, fie pentru cele având caracteristici păgâne.

În ceea ce privește complexele funerare atribuite de noi unor creștini, datând din perioada secolelor V-VII d. Hr., pot fi reținute câteva mici grupuri de morminte făcând parte din necropole, probabil nu prea întinse, precum și altele descoperite izolat.

O interesantă necropolă este aceea constituită din 23 de morminte, descoperită la Botoșani-Dealul Cărmidăriei¹⁹. În câteva din aceste morminte, scheletele se aflau în gropi dreptunghiulare, adânci de circa 1,25-2,25 m, întinse pe spate, cu brațele așezate pe piept sau de-a lungul corpului. Orientarea lor, cu mici deviații era vest-est. Inventarul mormintelor, destul de sărăcăcios, era compus doar din câteva mici obiecte vestimentare sau de podoabă, caracteristice celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea d. Hr., mormintele aparținând probabil unei populații amestecate de daco-romani și ostrogoți creștinați, poate arieni.

La Nichiteni-Botoșani, cu prilejul cercetării unei necropole de la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui următor, au fost descoperite și trei morminte având groa-

13. *Ibidem*.

14. *Ibidem*, p. 87-88, 162, 165-166.

15. *Ibidem*, p. 88.

16. *Ibidem*, p.171, 178.

17. Descoperire și informații învățător V. Rotaru din localitate.

18. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1987, p.18-19, 75, 107.

19. Em. Zaharia, N. Zaharia, *Arh. Mold.*, 6,1969, p. 177-178; idem *Dacia*, N.S. 19, 1975, p.201-226.

pa rectangulară, adâncă de circa 1,75-2,00 m. Scheletele bine conservate erau orientate vest-est având brațele întinse pe lângă corp. Două morminte conțineau ca inventar mici obiecte vestimentare, din care remarcăm două fibule cu placa triunghiulară caracteristice celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea²⁰.

Din perioada secolului al VI-lea d. Hr. datează și cele două morminte izolate în groapă rectangulară cu orientare vest-est, unul descoperit la Moldoveni-Bacău²¹, din care provine o fibulă de bronz cu motive cruciforme și altul descoperit la Dănești-Vaslui²², care are ca inventar o cataramă bizantină de tip "Sucidava".

Alte morminte provin din două necropole distruse de lucrări de interes obștesc descoperite la Secuieni²³ și Săbăoani²⁴-Neamț.

La Secuieni, cu prilejul unui sondaj de salvare au putut fi scoase la iveală trei morminte, făcând parte dintr-o necropolă mai mare. Forma gropilor nu a fost prea bine precizată dar se pare că erau rectangulare. Scheletele se aflau la adâncimi cuprinse între 0,60-0,80 m, erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul capului, cu excepția mormântului 1, la care brațul stâng era îndoit pe umărul drept. Orientarea scheletelor era vest, nord, vest-est, sud, est cu deviații. Mormintele erau literalmente complet lipsite de inventar, în afara unuia la care s-au găsit două brățări de bronz cu capetele îngroșate, caracteristice secolului al VI-lea.

La Săbăoani-Neamț dintr-o necropolă distrusă de lucrări obștești au mai putut fi salvate două morminte având schetele depuse în gropi rectangulare adânci de 1,25 m și respectiv de 2 m. Scheletele întinse pe spate aveau brațele pe piept iar orientarea aproximativ est-vest, fiind lipsite de inventar, cu excepția unuia care avea o cataramă de centură, de producție bizantină, caracteristică secolelor VI-VII d. Hr. Din aceeași vreme datează și mormântul descoperit la Dănceni-Strășeni²⁵. Scheletul era depus într-o groapă rectangulară cu colțurile bine rotunjite, adâncă de 1,35 m fiind întins pe spate cu mâinile de-a lungul corpului, având orientarea vest-est. Inventarul mormântului, era compus din două mari fibule "digitate" din bronz, câteva mărgelile din sticlă și un vas de lut lucrat cu mâna.

Pentru perioada secolelor VIII-XI d.Hr. sunt atestate de asemenea mai multe morminte făcând parte din necropole mai mari sau mai mici sau descoperite izolat.

Astfel, la Stoicani-Galați²⁶, au fost dezvelite trei morminte aparținând unei mici necropole. Scheletele erau depuse în gropi rectangulare cu colțurile rotunjite, având brațele pe piept sau de-a lungul iar orientarea vest-nord, vest-est, sud-est. Gropile erau adânci de 1-1,90 m. În două cazuri morții fuseseră înfășurați în rogojini de papură, iar unul depus într-un sicriu de lemn. În interiorul mormintelor s-au găsit mici fragmente de vase, probabil sparte ritual, câteva obiecte vestimentare și de podoabă, dintre care se remarcă un cercel din aur de producție bizantină și un inel din bronz ornat cu o cruce, datând din secolele VII-IX d. Hr.

Din perioada următoare secolele X-XI sunt cunoscute alte câteva necropole cu morminte creștine, precum și unele izolate.

20. D. Gh. Teodor, *op. cit.* Iași, 1991, p. 158.

21. I. Mitrea, *Carpica*, 12, 1980, p.134; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89, 164.

22. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89, 163.

23. V. Ursachi, *Carpica*, 1, 1968, p.184-185; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89,165.

24. D. Ch. Teodor, *op. cit.*, p.89, 165.

25. I. A. Rafalovici, Dănceni. *Mogil'nik Cernjachovskoj kul'tury III-IV vv.*, Chișinău, 1986, p. 25-27.

26. M. Petrescu-Dâmbovită, M. Dinu, *SCIVA*, 25, 1974, 1, p.91-95

Astfel, la Brănești-Orhei²⁷ prin intermediul unor săpături sistematice a fost dezvelită o necropolă birituală alcătuită din 98 de morminte, dintre care 95 sunt de înhumatie. Morții erau depuși în gropi de formă aproximativ rectangulară în plan, cu adâncimi variind între 0,60-1,10 m. Orientarea scheletelor era cu unele deviații vest-est. În marea lor majoritate ele erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului, pe piept sau abdomen sau puse pe unul sau altul dintre umeri. Cele mai multe morminte erau lipsite de inventar, altele aveau doar câteva obiecte vestimentare sau de podoabă (cercei, mărgel, butoni, inele, pandantive etc.) sau mici unelte casnice (cuțitase, fusaiole, ace, cârlige de pescuit etc.) După caracteristicile obiectelor mormintele datează din perioada secolelor X-XI, fără a se putea totuși preciza pentru fiecare din ele o cronologie mai restrânsă.

Alte câteva morminte de înhumatie provin din așezarea întărită de la Calfa pe Nistru²⁸. Mormintele aveau gropile adânci de 0,60-1,70 m dreptunghiulare în plan sau ovale, scheletele fiind întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului, și cu orientarea vest-est pentru cele pe care le considerăm creștine. Mormintele erau lipsite de inventar și după poziția lor stratigrafică din cadrul așezării întărite în care se aflau datează probabil de la sfârșitul secolului al X-lea.

Alte trei morminte, făcând și ele parte probabil dintr-o necropolă mai întinsă au fost dezvelite la Lukășeuca-Orhei²⁹. Adâncimea gropilor, rectangulare în plan, nu depășea 0,70-0,75 m. Două din morminte erau orientate vest-est, al treilea est-vest. Scheletele întinse pe spate aveau brațele puse pe piept și erau complet lipsite de inventar. Datarea complexelor funerare s-a făcut pe baze stratigrafice, fiind încadrate în secolele IX-X d. Hr.

O necropolă mai mare alcătuită din 75 de morminte a fost dezvelită prin săpături sistematice la Hansca-Ialoveni în punctul "Căprăria"³⁰. Mormintele, în marea lor majoritate aveau gropile de formă rectangulară în plan și adâncime variind între 0,60-1,90 m. Cele mai multe schelete erau orientate vest-est, alte câteva nord-sud. Ele erau în general întinse pe spate cu brațele fie de-a lungul corpului, fie pe piept sau chiar pe unul din umeri. O parte însemnată din complexele funerare erau lipsite de inventar, altele aveau doar câteva mici obiecte vestimentare și de podoabă caracteristice secolelor X-XI d. Hr. Considerăm că nu toate mormintele pot fi atribuite unor creștini și îndeosebi acelea cu alte orientări și poziții neobișnuite ale membrilor superioare sau inferioare.

Tot de la Hansca Ialoveni, dar în punctul "Cordon"³¹, au fost scoase la iveală alte patru morminte având gropi rectangulare, adânci de 2,00-2,10 m. Scheletele întinse pe spate, cu brațele de-a lungul corpului au orientarea vest-est și cu excepția unuia, care mai păstra un buton din bronz, erau lipsite de inventar. Complexele funerare au fost datate în secolele X-XI.

Interesantă este și mica necropolă din care au putut fi scoase la iveală 11 morminte, cercetată la Arsura-Vaslui³². Scheletele de adulți și copii, orientate vest-est

27. G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, M.S., *Velikanova, Branzestzki mogil'nik X-XI vv.*, Chișinău, 1984.

28. G.F. Cebotarenco, Kalfa. *Gorodisce VIII-X vv na Dnestre*, Chișinău, 1973, p.73-75.

29. G.F. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slovjan (VI-XIII vv)*, Chișinău, 1974, p. 103-105.

30. I. Hâncu, *Kapraria-pamjatnik kul'tury X-XII vv.*, Chișinău, 1973.

31. G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, in *Archeologiceskie Issledovanija v Moldavii v 1979-1980 g.*, Chișinău, 1983, p.96-97.

32. D. Gr. Teodor, *op. cit.*, p.96.

erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului sau pe piept și erau introduse în valul unei așezări dacice întărite, astfel că adâncimea mormintelor variază între 0,50 m și 1,50 m în funcție de panta valului. Cu excepția unor mici butoni și într-un caz a unor cercei, scheletele erau lipsite de inventar. După perechea de cercei descoperită în mormântul 1, necropola se datează în secolele X-XI.

Din aceeași vreme datează și alte șapte morminte descoperite la Bârlad-Vaslui în punctul Prodana³³. Scheletele se aflau în gropi dreptunghiulare adânci de 0,60-0,90 m, erau întinse pe spate cu mâinile pe piept sau de-a lungul corpului aveau orientarea vest-est și nu conțineau nici un fel de inventar.

O necropolă mai mare din care s-a dezvelit un număr de 52 de morminte a fost cercetată la Vornicenii Mari-Suceava³⁴. Adâncimea maximă a gropilor rectangulare era de 1,50 m, scheletele fără sicrie și fără inventar fiind orientate vest-est. Poziția brațelor era diferită fie de-a lungul corpului, fie pe piept sau pe unul din umeri. În unele morminte s-au descoperit resturi de cărbuni de lemn și unele mici fragmente ceramice, probabil puse ritual. Necropola a fost datată în secolele X-XI.

Alături de aceste necropole, săpate integral sau parțial, în regiunile de la est de Carpați au mai fost descoperite alte câteva morminte orientate vest-est, unele lipsite de inventar sau doar cu mici piese vestimentare și de podoabă caracteristice secolelor IX-XI, care după poziția scheletelor, orientarea și lipsa unor obiecte, ceramică etc., ar putea fi atribuite unor indivizi creștini.

Astfel de descoperiri multe din ele aflate întâmplător sunt cunoscute la Băneasa³⁵ și Berești Meria-Galați³⁶, Dumeștii Vechi-Vaslui³⁷, Erbiceni-Iași³⁸ și Văleni-Neamț³⁹. Nu este exclus ca unele din aceste morminte să aparțină unor necropole constituite ca atare.

Pe lângă descoperirile de obiecte de cult și complexe funerare cu caracteristici creștine, în așezări au mai fost descoperite numeroase vase sau obiecte casnice cu semne creștine incizate de regulă înainte de ardere. Ca element apotropaic și ca ornament unele simboluri creștine apar pe diverse obiecte vestimentare și de podoabă din perioada secolelor V-X d. Hr.⁴⁰

Așa cum am menționat, difuzarea și acceptarea creștinismului la nordul Dunării de Jos, în general, s-a făcut treptat, în mod consimțit, ceea ce îi conferă un evident caracter popular. În asemenea conjunctură noua religie s-a răspândit fără a fi impus dogme stricte susceptibile să genereze opoziția fermă a grupurilor autohtone păgâne și tradiționale. Cu toate acestea nu trebuie să ne imaginăm că pretutindeni creștinismul s-a impus alert și în proporție de masă, fără a întâmpina rezistență. Faptul ne apare firesc deoarece numeroase comunități sătești sau grupuri familiale romanice autohtone mai mari sau mai mici au rămas secole întregi păgâne, până către sfârșitul primului mileniu d. Hr., în ciuda generalizării noii religii sau numai a răspândirii sporadice

33. *Ibidem*, p. 96-97.

34. *Ibidem*, p. 97.

35. V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 110.

36. *Ibidem*.

37. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 108.

38. A. Nițu, Em. Zaharia, D. Gh. Teodor, *Materiale*, 6, 1959, p. 536.

39. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 76.

40. *Ibidem*, p. 76-77, 83-85, 95-96.

a unora din elementele de conținut care o caracterizează.

În afară de cele alogene, care trebuie cercetate în alt context manifestările păgâne străvechi, de sorginte dacică sau romană se înregistrează la est de Carpați constant, în tot cursul perioadei secolelor V-X d. Hr. în multe din obiectivele cercetate ele fiind atestate atât în cuprinsul așezărilor, cât și în ritul și ritualurile de înmormântare. Departajarea lor de cele aparținând migratorilor este uneori dificilă, dar și pe deplin posibilă în alte foarte multe cazuri.

Astfel, în unele din așezările cercetate o serie de practici păgâne străvechi se regăsesc în vetrele de cult situate de regulă în apropierea locuințelor, vetre care sunt construite pe un pat din pietre de râu între care, înainte de aplicarea lipiturii, erau împrăstiate boabele de cereale. În jurul vetrelor, ca și în interiorul unor complexe de locuire erau depuse figurine de lut reprezentând schematic oameni și animale. Astfel de figurine antropomorfe și zoomorfe sunt atestate în toată perioada secolelor V-X în așezările de la Lozna Străteni-Botoșani⁴¹, Banca⁴², Giurcani⁴³ și Dumestii Vechi-Vaslui⁴⁴, Hucea și Mălăieștii Vechi-Râșcani, Trebujeni, Odaia și Brănești-Orhei, Hansca-Ialoveni⁴⁵ etc. La acestea se adaugă figurile de animale sau diferite scene de vânătoare incizate schematic înainte de ardere pe unele vase folosite probabil tot pentru cult, descoperite la Banca, Vetrișoia și Fedești-Vaslui⁴⁶, Davideni-Neamț⁴⁷, Lozna Străteni-Botoșani⁴⁸, Pererâta-Orhei⁴⁹ etc. În așezările de la Gara Banca, Delești și Giurcani-Vaslui au fost descoperite fețe umane scrijelate pe bucăți de grezie prelucrate⁵⁰.

Tot pe seama unor practici păgâne trebuie puse și unele gropi rituale, situate de obicei în centrul unor așezări, în care sunt depuse resturi de animale întregi, cărbuni și cenușă. Asemenea gropi rituale au fost atestate în așezarea de la Drăgești-Vaslui, din secolele V-VI d. Hr.⁵¹, în așezarea din secolele VII-VIII de la Lozna Străteni⁵² și aceea de la Dersca-Botoșani⁵³ din secolele IX-X. Practici de cult asemănătoare sunt atestate și în așezările carpatice din veacurile II-IV d. Hr., ca de pildă de la Cucorâni-Botoșani⁵⁴.

În sfârșit, folosirea în continuare a incinerăției a putut rămâne desigur o practică în afara principiilor de bază creștine, un astfel de rit fiind întâlnit până în pragul secolului al X-lea. În regiunile de la est de Carpați le conservă unele elemente de origine dacică, ceea ce îl deosebește net de cel folosit de unele populații migratoare. Câteva exemple din descoperirile de acest gen cunoscute în aceste regiuni sunt, credem, elocvente.

41. Săpături Dan Gh. Teodor, 1979-1989 (inedite).

42. Informații R. Maxim-Alaiba-Iași.

43. Informații V. Rotaru-Giurcani.

44. Săpături Dan Gh. Teodor 1985-1987 (inedite).

45. I.A. Rafalovici, *Slovjane VI-IX vekov v Moldavii*, Chișinău, 1972, p.117-118, fig.18.

46. G. Coman, *Stăruință, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 262, fig. 147/6; R. Maxim-Alaiba, *Arh. Mold.* 12, 1988, p. 253-261, fig.3.

47. I. Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, 12, 1980, p.77, pl.XXVI/3, 5-6.

48. Descoperiri inedite.

49. I.A. Rafalovici, *op. cit.*, p. 166, fig. 28/10.

50. G. Coman, *op. cit.*, p.108, fig.160; R. Maxim-Alaiba, *op. cit.*, p.257, 260-261, fig.5.

51. Săpături Dan Gh. Teodor, G. Coman, R. Maxim-Alaiba, 1977-1979 (inedite).

52. Săpături Dan Gh. Teodor, 1985 (inedite).

53. Săpături Dan Gh. Teodor, 1977 (inedite).

54. Silvia Teodor, *Arh. Mold.*, 8,1975, p.131-132.

Astfel, la Udrești-Suceava⁵⁵, cu prilejul cercetării așezării din secolele VI-VII d. Hr. a fost descoperită o groapă ovală, adâncă de 1,25, având pereții arși. Groapa, anterioară așezării, era umplută cu cenușă amestecată probabil și cu fragmente de oase umane calcinate, acoperite de resturi de cărbune, provenite se pare de la bâră arsă. Lângă marginea gropii s-a descoperit un craniu uman. Plecând de la ipoteza, plauzibilă, că acest craniu face parte dintr-un complex funerar, reprezentat de groapa cu pereții arși, se constată astfel folosirea unui ritual în care s-a practicat concomitent incinerarea și inhumarea aceluiași individ, în pragul secolelor V-VI d. Hr.

O asemenea practică funerară pare să indice existența unei faze de tranziție, în răstimpul căreia anumite grupuri de populație autohtonă încep să renunțe la incinerare acceptând treptat inhumarea, ca urmare a unor schimbări însemnate de ordin religios, determinate de influențele romane sau creștine.

Înhumarea unor copii în cimitirele de incinerare este atestată și la dacii liberi din secolele II-IV d. Hr.⁵⁶, cauzele fiind probabil determinate de legăturile strânse cu civilizația romană.

Înhumarea separată a unei părți din schelet este atestată și la Hansca-Ialoveni⁵⁷, unde într-o groapă simplă, adâncă de 1,20 m, împreună cu două vase lucrate cu mâna, a fost descoperit și un craniu uman. În interiorul oalelor, conținând pământ amestecat cu cenușă și fragmente de cărbune, s-a presupus că se aflau și oase umane incinerate, provenind de la individul căruia îi aparținea craniul amintit. Mormântul aflat pe locul așezării din secolele VI-VII este în mod anterior, după cum o atestă observațiile stratigrafice, putând fi atribuit epocii secolelor V-VI d. Hr.

Alte două complexe funerare interesante au fost descoperite cu prilejul cercetărilor în așezarea de la Cobusca Veche-Anenii Noi⁵⁸. La adâncimea de circa 0,40-0,60 m au fost găsite două platforme luate, situate la aproximativ 50 m una de alta, pe suprafața cărora se aflau fragmente de vase de lut, lucrate cu mâna sparte intenționat, care zăceau pe un strat de cenușă. În stratul de cenușă s-a presupus că se aflau și resturi de oase umane calcinate. Depunerea de resturi umane pe platforme de lut, special amenajate, împreună cu vase de lut sparte intenționat este un ritual mai vechi folosit și de geto-daci. Caracteristicile ceramicii indică apartenența ei la secolele VI-VII d. Hr.

Pentru atestarea unor practici păgâne în perioada secolelor VI-VII o importanță aparte o prezintă necropola de la Lozna Străteni-Botoșani⁵⁹.

Inițial necropola a fost mult mai întinsă, dar întrucât mormintele se aflau la adâncimi mici de 0,30-0,50 m, multe din ele au fost distruse de complexele unei așezări ulterioare (secolele VII-VIII d. Hr.) sau de lucrări agricole. Din necropolă au fost descoperite 20 de morminte de incinerare, formate din gropi simple, circulare sau ovale în plan, adânci de circa 0,25-50 m. Dintre aceste gropi numai zece conțineau resturi sigure de oase umane calcinate. Alături de ele apar frecvent cenușă, cărbuni și pietre înroșite de foc sau înnegrite de fum și uneori mici fragmente ceramice lucrate cu mâna. Unele gropi apar sub forma unor mici alveolări, altele sunt aproape conice iar

55. M.D. Matei, Al Rădulescu, *Suceava - Studii și materiale*, 3, 1973, 270, fig. 5, nota 7.

56. I. Ioniță, *op. cit.*, p.62-70, 90-98, 105-107.

57. I. A. Rafalovici, *op. cit.*, p. 217-218.

58. I.A. Rafalovici, *op. cit.*, p./218-219.

59. D. Gh. Teodor, *Mitr. Mold. Suc.*, 64, 3, 1988, p.77-78.

alte sunt prevăzute cu un mic prag. Cu excepția mormântului 5, la care s-a găsit o aplică de bronz, cordiformă, celelalte complexe sunt lipsite de inventar în afara ceramicii și pietrelor arse. De asemenea, lipsesc oasele de animale. Caracteristicile aplicii și ale fragmentelor ceramice încadrează necropola în limitele secolelor VI-VII d. Hr.

Elementele de rit și ritual atestate în cadrul acestei necropole, ne dovedesc folosirea unor practici mai vechi, cum ar fi spargerea rituală de vase în groapă, după ce resturile incinerate au fost depuse în ea, deoarece fragmentele ceramice nu sunt arse secundar. Obiceiul este apropiat de manifestările religioase funerare din perioada secolelor II-IV, constatate parțial la unele grupuri de populație dacică⁶⁰.

Necropole de incinerare cu morminte în care au fost documentate astfel de practici sunt cunoscute la Alcedar-Rezina⁶¹ sau Vinețești Cordeni-Vaslui⁶², datând din perioada secolelor VIII-X d.Hr., ceea ce arată continuarea unor asemenea practici până către sfârșitul mileniului I d. Hr.

Este clar că, atât în cazul mormintelor de inhumare sau a celor de incinerare, răspândirea unor fragmente ceramice pe fundul sau în umplutura gropilor, depunerea de ofrande de carne sau de cărbuni de lemn, existența unor obiecte de inventar, vestimentare și de podoabă, ospățul funerar, "Obolul lui Caron" și altele sunt practici păgâne acceptate și folosite permanent, chiar și de creștini în practica înmormântărilor, mare parte din ele întâlnite până în zilele noastre.

Este important de reținut constatarea că, trecerea de la incidența specifică populației dacice la inhumare de sorginte romană nu s-a putut face brusc, deoarece noul rit de înmormântare nu a fost impus forțat, nicăieri la nordul Dunării sau chiar în imperiu el nefiind obligatoriu, pentru că nu era o dogmă în religia creștină.

Este bine cunoscut faptul că, încă din secolele III-IV d. Hr. ca urmare a puternicelor influențe ale civilizației romane, tot mai numeroase grupuri autohtone de la nordul Dunării încep să practice inhumare, o asemenea practică pătrunzând și la unele populații migratoare (goți). Cu toate acestea, conservarea unor elemente de cult păgân în ritul și ritualurile de înmormântare din secolele următoare dovedește că, deși noul rit începuse să răspândească pretutindeni, în perioada celei de a doua jumătăți a mileniului I d.Hr. inhumarea și orientarea vest-est nu erau întotdeauna respectate de rudele păgâne, când un creștin din familie deceda. Unele cazuri, e adevărat mai rare, de la Sărată Monteoru din secolul al VII-lea sau de la Preslav din secolul al X-lea d. Hr. unde în urnele de incinerare au fost găsite obiecte de cult creștine (Filacteriu la Sărată Monteoru sau cruce engolpion la Preslav), aparținând unor eventuali creștini incinerați acolo, ar putea dovedi o atare situație⁶³.

Fără îndoială, în stadiul actual al cercetărilor este încă greu de precizat epoca în care a început totuși pe scară largă folosirea inhumare. Este posibil ca toleranța creștină să fi îngăduit o vreme unele abateri de la principiile de bază, astfel că apariția necropolelor birituale, întâlnite mai cu seamă în perioada secolelor VIII-IX, să sugereze epoca și modul în care s-a făcut această importantă schimbare de rit și de mentalitatea religioasă⁶⁴.

Cu toată acceptarea pe scară largă a normelor creștine, impuse cu timpul printr-o

60. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, *passim*.

61. G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *op. cit.*, p. 101-103; D. Gh. Teodor, *op. cit.* (partea a II-a), în Mitr. Mold. Suc. 64, 5, 1988, p.51.

62. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 47-48.

63. Eug. Zaharia, în *Studii și cercetări de istorie buzoiană*, Bužău, 1973, p. 28.

64. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 55-58.

tot mai temeinică organizare a instanțelor eclesiastice, numeroase tradiții și practici străvechi vor continua să se mențină neschimbate secole de-a rândul, conferind vieții creștine românești un caracter propriu, original, care o deosebește (în ciuda unor elemente păgâne comune), de viața spirituală creștină a popoarelor din vecinătate⁶⁵. Conservarea acestor elemente păgâne, de origine dacică și romană în conținutul și formele de manifestare a creștinismului românesc, constituie în același timp și una din cele mai elocvente mărturii despre stăruința neîntreruptă a autohtonilor în aria geografică în care s-a desăvârșit procesul de etnogeneză românească.

CHRISTIANISME ET PAGANISME À L'EST DE CARPATES PENDANT LA SECONDE MOITIÉ DU PREMIER MILLÉNAIRE APRÈS J.C.

Résumé

Suite aux recherches archéologiques faites ces dernières pour mieux connaître les Vème - XIème siècles après J.C., on a découvert un nombre considérable de vestiges de facture ou d'influence chrétienne, attestés dans tout l'espace carpato-danubien-pontique. De telles découvertes, sont connues dans plus de 100 localités dans le régions de l'est des Carpates.

Il s'agit d'objets de culte chrétien (croix-pendentifs, croix, reliquaires, cuillères pour l'eucharistie, encensoirs, vases de culte etc.), objets christianisés avec des signes chrétiens, moules pour petites croix et d'autres.

À côté de nombreux objets de facture chrétienne, importés de Byzance ou travaillés par des artisans locaux, on a également découvert des nécropoles, grandes ou petites, ainsi que des tombes isolées qui, d'après leurs particularités (enterrement, orientation ouest-est, absence ou pauvreté du mobilier funéraire, position du squelette etc.) semblent prouver leur appartenance au rite et aux rituels chrétiens.

Tout comme la littérature de spécialité l'a montré, la diffusion et l'acceptation du christianisme dans les régions de l'est des Carpates, ainsi que dans le reste de l'espace carpato-danubien-pontique, se sont faites progressivement, par consentement, ce qui confère au christianisme un caractère populaire évident. Dans ces circonstances, la nouvelle religion s'est répandue sans avoir imposé des dogmes strictes, susceptibles de générer une opposition ferme de la part des groupes autochtones païens, traditionnels. Malgré ce fait, le christianisme ne s'est pas imposé d'une manière rapide et en proportion de masse sans avoir rencontré la résistance des groupes traditionnels païens. Cette situation se reflète non seulement dans l'existence de nécropoles ou de tombes isolées d'incinération attestées jusqu'au début des VIIIème - IXème siècles, mais également dans l'utilisation de certaines pratiques de culte païennes d'origine geto-dace, rencontrées dans nombreuses habitations et nécropoles autochtones. Ces éléments païens ont été tacitement acceptés par le christianisme et se sont maintenus pendant des siècles, ce qui prouve la continuité de la population autochtone.

La diffusion du christianisme durant la période des IIIème - IVème siècles est due non seulement à la présence temporaire de l'Empire au sud de la Moldavie, mais aussi

65. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1991, p.107-117.

dans le reste de son territoire, à des circonstances historiques particulières, un rôle important étant joué à côté du missionarisme organisé par les centres religieux de Dobrogea ou des autres régions de l'Empire, par le missionarisme spontané surtout, des prisonniers et des transfuges romains au nord du Bas-Danube.

Pendant les dernières décennies, les découvertes archéologiques concernant la diffusion du christianisme en Moldavie sont devenues plus nombreuses, donnant la possibilité à des nouvelles interprétations des informations des sources écrites sur le début, l'organisation et l'évolution de la vie chrétienne dans ces régions. Par de telles découvertes on a pu mieux connaître l'époque, les voies de diffusion et surtout les conditions historiques dans lesquelles le christianisme, comme phénomène social et de superstructure ait pu diffuser et s'enraciner profondément dans les zones daciques restées hors de l'occupation romaine.

Ce dernier aspect est d'une grande importance vu que la nouvelle religion, comme produit spécifique du mode de vie romain, a constitué un des principaux facteurs du large processus de romanisation qui a eu lieu au nord du Bas-Danube durant les siècles I-VI après J.C.

Le processus de romanisation, comme partie fondamentale de l'éthnogénèse roumaine, ne peut pas être conçu aujourd'hui sans l'apport considérable du christianisme vu que la romanisation - conséquence à de nombreux et divers facteurs - a été accomplie en tant qu'une persévérante et générale activité d'ordre spirituel avec de profondes significations sociales et culturelles et en tant qu'expression directe de la propagation de la nouvelle religion.

Comme produit de la civilisation romaine et comme une des plus profondes idéologies que le monde antique ait créé, le christianisme par ses principes élevés de morale et d'humanisme a contribué essentiellement à y implanter le mode de vie romain, son importance étant d'autant plus évidente que le phénomène proprement dit se soit produit de bonne heure et dans les régions daciques restées à l'extérieur de l'occupation romaine.

Dans l'étude du christianisme à l'est des Carpates, la valeur des vestiges du culte chrétien ou des pièces christianisées, découvertes dans ces régions de la Dacia est particulièrement grande.

Indifféremment du nombre ou du lieu de provenance (provenus de l'Empire ou faits par les artisans autochtones), ainsi que de leur valeur artistiques, de tels vestiges sont tout de même les seuls qui en l'absence des informations plus consistantes des sources écrites, offrent la possibilité d'identifier les formes par lesquelles le christianisme s'est exprimé, l'époque, les voies et l'aire de diffusion, le stade d'organisation auquel on est arrivé, les relations existantes et en même temps les éléments essentiels qui définissent l'évolution de la société locale, mettant en lumière la conclusion que s'il n'y avait pas existé une continuité ininterrompue, l'acceptation le renforcement et la persistance de la nouvelle religion n'aurait pas été possible dans les régions en discussion.

Dans la lumière de ces amples découvertes archéologiques et de leur corroboration aux informations écrites on peut souligner avec de suffisants arguments au seuil des VIème - VIIème après J.C. au processus de romanisation, la christianisation de la population de la Moldavie étant déjà achevée, cela contribuant d'une manière considérable à garder jusqu'à nos jours le caractère romain et orthodoxe de notre religion.